

XVIII-XIX. YÜZYIL RUS KAYNAKLARINA GÖRE BUHARA EMİRLİĞİ VE HİVE HANLIĞI'NDAKİ Şİİ KÖLELER

SHIITE SLAVES IN BUHARA EMIRATE AND KHANATE OF KHIVA
ACCORDING TO XVIII-XIX CENTURY RUSSIAN SOURCES

EMRE KESER*

Sorumlu Yazar

Öz

Maveraünnehir bölgesi uzun müddet Türkistan'daki köleliğin merkezi olmuştur. Bu durumun vuku bulmasında siyasi, dini ve ekonomik nedenler etkilidir. Timurlu İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bölgede bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Maveräünnehir'deki Sünni ulemanın halk ve asker üzerinde büyük bir etkisi vardır. Bu nedenle Timur bakiyesi üzerine kurulan devletler din adamlarıyla iyi anlaşmak mecburiyetindedir. Buhara ve Hive Hanlığı'ndaki yöneticiler bu durumun farkındadır. Her iki hanlık da Sünni inancı benimsemiştir. 16. yüzyılın başlarında Şiilik İran coğrafyasında siyasi olarak yükselişe geçmiştir. Bu dönemden itibaren Horasan coğrafyası Sünni-Şii inancına sahip devletlerin mücadele alanı olmuştur. Sünni din adamlarının etkin olduğu Buhara ve Hive Hanlıklarında Şiilerin köleleştirilmesi için fetvalar verilmiştir. Birçok Şii esir edilerek Maveräünnehir bölgesine getirilmiştir. Türkmen boylarının Horasan'daki Şiilere karşı yaptığı akınlar köle sayısını istikrarlı bir şekilde arttırmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Buhara Hanlığı'nda kültürel bir dönüşüm olmuştur. Hanlıkta Cengizli adetleri yerini İslami geleneklere bırakmıştır. Buhara Hanlığı emirlik olarak adlandırılmıştır. Bölgede İslami hassasiyetlerin artmasıyla Şii kölelik uygulamaları radikalleşmiştir. Bu dönemde Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nı ziyaret eden Rus seyyah, diplomat ve askerlerin verdiği bilgiler hayli mühimdir. Rus kaynaklarının Şii kölelik hususundaki malumatları köle yaşamı ve hukuku konularına dair net bilgiler içermektedir. Bu çalışmada Buhara ve Hive'deki Şii kölelerin sosyal ve ekonomik durumu incelenmiş, onların hukuki hakları araştırılmıştır. Şii kölelerin benzer ve farklı özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şii Köle, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Din, Sosyal Yaşam.

Abstract

The Maveräunnehir region has long been the center of slavery in Turkestan. Political, religious and economic reasons were effective in this situation. The collapse of the Timurid Empire created a vacuum of authority in the region. The Sunni ulema in Maveräunnehir had a great influence on the people and the military. For this reason the states established on the Timurid legacy had to get along well with the clergy. The rulers in Bukhara and Khiva Khanates were aware of this situation. Both khanates adopted the Sunni faith. In the early 16 the century Shiism began to rise politically in Iran. From this period onwards the Khorasan geography became a battleground for Sunni-Shiite states. Fatwas were issued for the enslavement of Shiites in Bukhara and Khiva Khanates where Sunni clergymen were active. Many Shiites were captured and brought to the Maveräunnehir region. The Turkmen tribes raids against the Shiites

Araştırma Makalesi / Künye: KESER, Emre. "XVIII-XIX. Yüzyıl Rus Kaynaklarına Göre Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Şii Köleler". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 116 (Aralık 2025), s. 33-49. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528737>

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-mail: emrekesser@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-0360-7492

in Khorasan steadily increased the number of slaves. In the second half of the 18 the century a cultural transformation took place in the Bukhara Khanate. Genghis customs were replaced by Islamic traditions in the Khanate. The Khanate of Bukhara was renamed as an emirate. With the rise of Islamic sensitivities in the region Shiite slavery practices were radicalized. The information provided by Russian travelers, diplomats and soldiers who visited the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva during this period is very important. Russian sources information on Shiite slavery contains clear information on slave life and law. In this study the social and economic situation of Shiite slaves in Bukhara and Khiva is analyzed and their legal rights are investigated. Similar and different characteristics of Shiite slaves were tried to be revealed.

Key Words: Shia Slave, Emirate of Bukhara, Khanate of Khiva, Religion, Social Life

Giriş

Tarihi kaynaklara göre Türkistan'da kölelik ilk kez M.Ö. 5-6. yüzyıllarda görülmektedir. Türkistan'daki kölelik bölgenin coğrafi ve sosyolojik şartlarına uygun gelişmiştir. Kölelik sistemindeki bazı evrensel kurallar diğer kültürlerde olduğu gibi Türkistan'da da kendini gösterdi. Örneğin Türkistan coğrafyasında Antik Yunan ve Arap toplumlarına benzer şekilde köleliğin en büyük kaynağı savaştı. Türkistan'daki kölelik özel mülkiyet kavramıyla güçlendi (Fayziev, 1970, 4). Asya Hun Devleti'nden itibaren köleler toplumsal yaşamda görüldü. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle kölelik sistemi siyasi, iktisadi ve sosyal olarak dönüşüm geçirdi. Türk-İslam medeniyetindeki kölelik sistemi liyakat esasına dayalı bir organizasyondur. Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezmşahlar gibi birçok Türk Devleti yetenekli köleleri istihdam edip devlet hizmetinde kullandı (Doğan, Erdoğan, 2016, 972).

Türklerin İslamiyet'i kabul ettiği 8. yüzyıldan itibaren kölelik hukukunda dini kaideler esas alındı. Türkistan coğrafyasında 15. yüzyıla kadar gayrimüslim statüsündeki kişiler köleleştirildi. Türkistan'ın son cihanşümül devleti olan Timurular devrinde bu dini kaideye uyuldu. Bu dönemde mezhep ayrılıkları ile kölelik sistemi arasında direkt bir ilişki yoktu. Sünni mezhebin çoğunlukta olduğu Maverâünnehir'de Şiiilik gibi farklı İslam anlayışlarına tolerans gösterildi. Fakat 16. yüzyılın başlarında Şiiilik siyasi bir argüman olarak kullanılmaya başlandı. Netice itibarıyla mezhepsel ayrılıklar kuvvetlendi. Bu durum iki mezhebin sembollerine kadar sirayet etti. Türkistan'ı ele geçirmek maksadında olan Şah İsmail taraftarları taktıkları başlık yüzünden Kızılbaş olarak adlandırıldı. Buhara Hanı Şibanî destekçileriye Yeşilbaşlar olarak tanımlandı. Buhara-Safevî çekişmesi Türkistan bölgesinde Şiiliğe karşı olumsuz bir tavır yarattı. Şibanî Han Kazaklara ve bölgedeki Timurlu bakiyesine karşı Sünni anlayışı muhafaza etti. Bu hareket tarzı Şibanî Han'a Maverâünnehir bölgesinde tutunabilmesi için mühim bir avantaj sağladı. Halk ve asker üzerinde etkili olan İslam uleması Buhara Hanlığı'nın kurucusuna büyük destek verdi (Allworth, 1990, 58).

Sünni anlayışa son derece sadık olan Maverâünnehir'deki İslam uleması Şiiliğe karşı sert bir tutum takındı. Sünni ulema meşruiyet anlaşmazlığı yüzünden Şiiilik mezhebinin öğretilerini reddetti. Bölgedeki din adamları mezhepsel farklılıklar konusunda her zaman mevcut statükoyu korudu. Bu durum Türkistan'ın siyasi, iktisadi ve sosyal hayatına önemli ölçüde etki etti. (Eden, 2017, 939). Neticede Maverâünnehir bölgesindeki dini ve siyasi önderler Şiiilerin köleleştirilmesini teşvik etti. Bu zümreler için Şii köle edininip ücretsiz iş gücüne sahip olmak büyük bir avantajdı. Sıradan halk kitleleri ise köle edinecek iktisadi güce sahip değildi (Eden, 2017, 934).

16-17. yüzyılda Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri arasında mühim bir rekabet vardı. Bu sebeple dönemin Türkistan hanlıklarında Şii köle edinimi istikrarlı bir şekilde devam etti. Buhara ve Hive Hanlıklarındaki ulema sınıfı bu duruma uygun bir şekilde hareket etti. Buhara Hanlığı'nın kudretli hükümdarlarından II. Abdullah'ın (1583-1598) Harezm'e başarılı seferleri bölgedeki Şii köle nüfusunu arttırdı (Allworth, 1990, 59-60). Bu devirde Osmanlı Devleti ve uleması da Şiilere karşı sert bir politika tatbik ediyordu. Osmanlı Sultanı III. Murad (1574-1595) Safevîlere karşı yaptığı savaşlarda birçok Şii'yi esir aldı. Şiilerin köleleştirilmesi veya esir alınması Safevî Devlet adamlarını oldukça rahatsız etti. Safevî hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) bu sorunu çözebilmek için birtakım önlemler aldı. Şah dini otoritelerden Şiilerin köleleştirilmesine karşı şer'i görüş talep etti. Osmanlı Devleti'yle bazı diplomatik temaslar da bulunuldu. Şah'ın çabalarının konunun nihai çözümüne bir katkısı olmadı. Maverâünnehir bölgesinde Şiileri köleleştirme faaliyetleri yaygınlaştı (Eden, 2016, 31-32).

18. yüzyılda Buhara ve Hive Hanlıklarının Horasan bölgesine yaptığı akınlar Şii köle nüfusunun çoğalmasına neden oldu. 19. yüzyılda Şii kölelerin sayısı hızla artmaya devam etti (Eden, 2017, 923). Bu dönemde farklı coğrafyalarda bulunan İslam devletlerinin nüfus ortalaması alındığında köleler toplumun %5'ini oluştururdu. 19. yüzyıl Türkistan coğrafyasında Şii köle nüfusu 50.000-200.000 arasındaydı (Karakulak, 2020, 95). Buhara'nın 18. yüzyılın son çeyreğinde resmi olarak şeriat kanunlarını temel alan emirlik idaresine geçmesi Şii köle sayısını arttırmıştı. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda Şii köle edinmenin temel motivasyonu teoride dini hassasiyetler, pratikte siyasi ve iktisadi menfaatlerdi. (İvanov, 1958, 107). Her iki siyasi yapının yönetici sınıfı Şiileri köleleştirerek bölgede prestij sağlamayı amaçladı. Bu vaziyet İslam'a hizmet olarak tanımlandı (Yulianoviç, 2018, 23). Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın yarlıklarında emirler Sünni şeriat anlayışına uygun biçimde veriliyordu. Fakat Buhara ve Hive uleması bazı konularda İslam hukukunun kurallarını siyasi konjektüre uygun olarak yorumladı. Maverâünnehir bölgesindeki yöneticiler İslam'ın savunucusu imajını bu yöntemle pekiştirdi (Yulianoviç, 2017, 108).

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı toprağa dayalı iktisadi sisteme sahipti. Şiilerin köleleştirilerek tarım alanlarında çalıştırılması her iki siyasi yapıya ekonomik fayda sağlıyordu. Artan iş gücü devletlerin hazinesine önemli bir gelir kazandırdı. Ayrıca Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Şii kölelerin bir kısmı kamusal hizmetlerde kullanıldı. Bu sayede herhangi bir maliyet olmaksızın kamu gücünün artışı sağlandı ve merkezi otorite güçlendi. (Eden, 2016, 33).

1750-1873 tarihleri Türkistan'daki köle ticaretinin en aktif dönemlerinden biriydi. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın köle temininde Horasan coğrafyası hayati bir role sahipti (Eden, 2016, 2). Maverâünnehir'in tüm gelişmiş şehirlerinde köle talebi çok yoğundu. Türkmenlerin başını çektiği göçerler özellikle barış zamanları köle ihtiyacını karşılardı. Onlar köleleri taşraya veya şehirlere getirmek suretiyle esir sirkülasyonunu sağlıyorlardı. Bu sayede hem büyük şehirlerde hem de kırsalda satın alacak köle bulmak kolaydı. (Eden, 2017, 922).

1. Maverâünnehir Bölgesindeki Şii Kölelerin Umumî Durumu

Şiilik inancına sahip bir kimse Maverâünnehir coğrafyası için esir ediliyorsa yeni bir sosyolojik durumla karşılaşır. Türkmenler arasında "*Hiçbir Fars, Türkmen topraklarına zincire vurulmadan giremez.*" deyişi oldukça yaygındı. Bu söz Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın Şiilere olan bakışını en iyi özetleyen cümlelerden

biriydi. (Kuropatkin, 1879, 31) Maveräünnehir bölgesindeki Türkmen gruplar Şiiilerin köleleştirilmesinde ön plandaydı. Türkmenlerin köle ticaretinde başı çekmesinin mühim nedenleri vardı. Onların ikamet ettiğı alanlar Buhara Emirliğı ve Hive Hanlığı'na giden kervanların kesişme noktalarında bulunurdu. Bu yüzden Türkmen bozkırları jeostratejik olarak ehemmiyetli bir konumdaydı (Kuropatkin, 1879, 12).

Konar göçer hayat tarzına sahip Türkmen boyları kadim bozkır kültürünü en iyi yaşayan topluluklardan biriydi. Köle edinilmesine hem bozkır kültürü hem de şeriat hukuku izin verirdi. Bununla birlikte Türkmenler köleleştirme faaliyetlerini şeriat hukukunun emrettiğı tarzda yaparlardı. (Yulianoviç, 2017, 111). Kölelik faaliyetlerindeki dini motivasyon Türkmen grupları etkiledi. Türkmen boylarının köle ticareti yapmasındaki ana unsur kâr marjının yüksek olmasıydı. Onlar bu amaçla İran coğrafyasının yakınlarında konar göçer olarak faaliyet gösterdi. Türkmenlerin bu uğraşları Türkistan köle pazarlarındaki Şii esir sayısını arttırdı (Karakulak, 2020, 96). 18. yüzyıl itibariyle Hindistan'dan getirilen bazı köle gruplarının yerini Şii esirler aldı. Maveräünnehir'in güney ve güney doğu istikameti doğal akın alanları oldu (Eden, 2017, 923).

Maveräünnehir'deki siyasi yapılar barış zamanları Türkmen boylarıyla iyi geçinip onlardan sürekli Şii köleler talep ederdi (Efremov, 1811, 56). Akın veya seferlerde ele geçirilen Şiiler ilk olarak detaylı bir aramaya tabi tutulurdu. Sahip oldukları tüm değerli eşyalar ve mallar ellerinden alınırdu. Onlar kısıtlı insani koşullarda yaşamaya zorlanırdı. Bu durum Şiilik inancına sahip kişilerin sosyal statü olarak aşağı kademede olacağını gösteren ilk vakaydı. Onlar köleştirildikleri andan itibaren beslenmelerine dikkat edilmezdi. Şii kölelere sadece ekmek ve su verilirdi (Vurgun, 2014, 187). Maveräünnehir coğrafyasına köle olarak götürülen Şiiler fiziki ve sosyal özelliklerine göre değerlendirilirdi. Genellikle bu tahlillerin yapıldığı yer köle pazarları olurdu. Bu mekanlardaki Şii köleler yetkili kişilerin izni olmaksızın hiçbir sosyal hakka sahip değildi (Eden, 2017, 938).

Maveräünnehir'deki en yoğun köle nüfusuna sahip olan Buhara Emirliğı ve Hive Hanlığı herhangi bir aracı olmadan da köle edinebilirdi. Bu genellikle savaş veya yağma yoluyla gerçekleşirdi. Her iki siyasi yapıda İran'a karşı yapılan askeri hareketlere dönemsel olarak liderlik etti. Sünni geleneklere hassasiyet gösteren Buhara hükümdarı Şah Murad (1785-1800) zamanında Horasan'a birçok akın yapıldı. Buhara Emirliğı bu dönemde Maveräünnehir'e Şii köle getirilmesinde etkili oldu (Malcolm, 1829, 167-168). Kısa bir süre sonra Hive Hanı I. Muhammed Rahim de (1806-1825) Horasan bölgesine akınlar yaptı. Hive Hanı'nın bu akınları bölge için benzer sonuçlar doğurdu (Özkan, 2022, 73).

Bahsedilen tarihlerde Türkistan Hanlıklarında Ruslar da köleştiriliyordu. Hristiyan esirler Rusya İmparatorluğu ve Türkistan Hanlıkları arasında önemli bir anlaşmazlık konusuydu. Ruslar bölgedeki nüfuzları artmaya başladığında bu köle faaliyetlerini engellemeye çalıştı. Bu nedenle köle ihtiyacını karşılamak için Şii esirlere başvuruldu. (Yulianoviç, 2018, 29). Buhara Emirliğı ve Hive Hanlığı'nda Şii kölelerin çoğunlukta olması Hristiyan kölelerin değerini arttırdı. Ortodoks Hristiyanlık inancına sahip Ruslar genellikle teknik konularda Şii kölelerden daha yetenekliydi (Eden, 2016, 25). Fakat Hristiyan köle edinimindeki zorluklar yüzünden hanlıkların Şii köle arzusu hiçbir zaman bitmedi. Kazaklar bile bir dönem birçok Şii köle edindi. Onlar Maveräünnehir'de siyasi ve iktisadi çıkar sağlamaya çalıştı (Efremov, 1811, 48).

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde farklı sosyolojik anlayışlar egemendi. Ama her iki coğrafyada esirlerin istifade edildiği alanlar benzerdi. XVIII-XIX. yüzyıllarda Horasan coğrafyasının güçlü devletleri Safevîler (1501-1736) ve Kaçarlar (1794-1925) esir aldıkları birçok Rus'u ordularında kullandı. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı da esir ettikleri bazı Şii'leri ordularında istihdam etmişti. Safevîler ve Kaçarlar Türkistan Hanlıklarında Rus kölelere olan ilgiyi bildikleri için bölgeye birçok Rus köle sattı. Maveräünnehir'de Şii ve Hristiyan kölelere bakış açısı benzerdi. Toplumdaki köle sosyolojisi devletler arasındaki rekabetten etkilenmekle birlikte iç dinamikler daha farklıydı (Peretyatko, 2023, 626).

İslam coğrafyasında hukuki ve iktisadi koşullar kölelerin 7 yılda özgür olmasını sağlardı. Lakin Maveräünnehir'deki Şii köleler efendilerine uzun yıllar hizmet edebiliyorlardı. Bölgedeki Şii kölelerin yaşam standartları ve gelir düzeyleri oldukça düşüktü. Ayrıca dini sebeplerle Şii kölelerin özgürlüklerini kazanmaları daha zordu. Maveräünnehir'deki kölelerin esaret süresi 19 yıla kadar uzayabiliyordu. Fakat bunun yanında ömrünün sonuna kadar köle olarak yaşayan birçok kişi de vardı (Eden, 2017, 927). 18. yüzyılın sonlarında Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda 100.000 Şii kölenin varlığından söz edilmektedir. Bu rakamlar abartılı gibi gözükse de sayısal veriler bölgede çok sayıda Şii köle olduğunu kanıtlamaktadır (Neopatrasskiy, 1995, 266).

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Şii köleler arasında meziyetli olanlar sosyal durumlarını iyi hale getirebilirdi. Toplumsal yaşamda statülerini nasıl değiştirebileceklerini, ücret sistemlerini, haklarını iyi bilen Şii köleler önemli mevkilere gelebiliyorlardı. Onlar arasında özgürlüklerini satın alanlar bile vardı. Buradaki kilit nokta efendi köle ilişkisiydi. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Şii kölelerin kişisel ve toplumsal alandaki davranışları onların kaderini tayin etmiştir (Yulianoviç, 2018, 26).

1.1. Buhara Emirliği'ndeki Şii Kölelerin Yaşam Koşulları

Buhara'da sırasıyla bozkır kültürü ve İslami görüşün egemen olduğu dönemler yaşandı. Her iki dönemin ortak noktalarından biri Şii köleler meselesiydi. Siyasi-iktisadi çıkarlar ve dini perspektifteki farklılıklar Şiilik aleyhinde olumsuz anlayışı geliştirdi. Buhara'da her zaman kölelerin çoğunluğu Şii mezhebine mensup kişilerdi. Hristiyan kölelerin sayısı Şii'lere göre azdı (İvanov, 1958, 125). İslam uleması ve Buhara yönetici sınıfı Şii köle ediniminde ittifak halindeydi. Hanlık 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şeriat kanunlarına göre idare edildiği için Şii kölelere karşı daha tavizsizdi. Resmî belgelere göre Buhara yöneticileri ve ulema sınıfının ileri gelenleri birçok Şii köleye sahipti. Örneğin 1831 yılında Molla Muhammed Aziz isimli bir görevli 24 yaşında orta boylu, beyaz tenli ve kara gözlü bir Şii köleyi Molla Muhammed Müftü olarak tanınan alıcıya satmıştı (İsmailova, 1973, 24). Horasan bölgesinden getirilen başka bir Şii köle olan İbrahim'in hikayesi daha ilginçti. Bölgenin zengin eşrafından olan İbrahim bir Türkmen akını sırasında esir edildi. Hemen akabinde ailesi tarafından fidyesi verilerek geri alındı. İbrahim bir süre sonra başka bir Türkmen akınında yine tutsak edildi. Daha sonra dönemin Semerkand beyinin kölelerinden biri oldu (Alekseyeviç, 1867, 64).

Şah Murad zamanında Horasan bölgesindeki Şii'ler oldukça fakirleşti. Buhara Hükümdarının bölgeye yaptığı seferler Şii'leri zor durumda bıraktı. Şah Murad Buhara'ya birçok Şii esir getirdi. Onların büyük kısmı zor koşullar altında Buhara'da yaşadı (Neopatrasskiy, 1995, 268). Şah Murad'ın halefi olan Emir Haydar'ın (1800-

1826) sarayında birçok Şii köle vardı. Onlar arasında Emir Haydar'ın güvenini kazanmayı başaranlar hanın özel işleriyle meşgul olurlardı. Önemli makamlardaki insanlara hizmet eden Şiilerin emirlikteki durumları farklıydı. Devlet adamlarının güvenini kazanmayı başarmış Şii köleler emsallerine kıyasla biraz daha iyi koşullarda yaşayabilirdi (Meyendorf, 1975, 56). 19. yüzyılın ilk yarısında Buhara sarayında farklı mevkilerde hizmet eden birçok Şii köle mevcuttu. Bunların bir kısmı idari teşkilattaki düşük rütbeli çalışanlara yardımcı olurdu. Saray için alınan her Şii köle büyük makam sahiplerine hizmet etmezdi (Demezov-Vitkeviç, 1983, 94). Bunlar arasında sadece sarayın gündelik işleriyle meşgul olan Şii köleler de bulunurdu. Şii kölelerin temizlik, tamir, yük taşıma gibi mesuliyetleri vardı (Aleksyeviç, 1867, 28). Emir için çalışan Şii kölelere her ay belli bir miktar özel erzak verilirdi; ancak onlara para ödenmezdi. Emire hizmet eden Şii kölelerin maaşı düzenli olarak aldıkları gıda maddeleriydi (Spasski, 1823, 4).

Buhara Emirliği'ndeki Şii köleler toplumun adet ve geleneklerine rahat bir şekilde uyum sağlardı. Onlar pozisyonlarını güçlendirmek amacıyla efendilerine gayretle hizmet ederlerdi. Çünkü efendisine iyi hizmet eden köle diğerlerine nazaran daha olumlu şartlarda hayatını sürdürebilirdi. Buhara'nın ileri gelenleri güç timsali olarak Şii kölelere sahip olmak isterlerdi (Meyendorf, 1975, 98). 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara'da yaklaşık olarak 30.000 Şii kölenin yaşadığı tahmin edilmektedir (Meyendorf, 1975, 141). Buhara kamuoyunun büyük kısmı köle statüsündeki kişileri insan olmaktan ziyade bir meta olarak görürdü. Bu sebeple köle sahiplerinin Şii'lere acımasızca muamele etmesi normal karşılanan bir durumdu. Bu sosyolojik anlayışı kendi çıkarları için kullanmak isteyenlerde vardı. Köle tüccarları çeşitli sebeplerle düşkün durumdaki Sünni Müslümanları esaret altına alırdı. Bu kişiler baskıyla mezhep değişikliğine zorlanırdı. Köle tüccarları onların Şii olduklarını ilan etmelerini isterdi. Bu tür uygulamalar İslam hukukuna aykırıydı. Bazı köle tüccarları bu tür yöntemlerle ticari faaliyet yürütmeye çalışırdı. (Demezov-Vitkeviç, 1983, 59).

Şii köleler devlet adamları tarafından satın alınırsa kamu hizmeti adı altında kişisel işlerde kullanılabilirdi. Köle sahibinin işi, gelir düzeyi, bulunduğu konum alınacak Şii kölenin niteliğini de belirlerdi. Şii köleler arasında marangoz, demirci, ayakkabıcı gibi zanaatlara sahip kimseler olurdu. Zanaat sahibi Şii köleler çok değerliydi. Şii köle kadınların kıymeti yaşına ve güzelliğine göre değişirdi. Efendisinin iznine bağlı olarak Şii köleler aralarında evlenebilirdi (Meyendorf, 1975, 145). Şii köle kadınları efendilerinin onları satmasını istemezdi. Kadın kölelerin çalışma koşulları onları fiziki ve psikolojik olarak yıpratırdı. Bazı köle tüccarları kadın köleleri satmadan önce alıcıyla onları görüştürür ve anlaşıp anlaşamadıklarını kontrol ederdi. (Eden, 2017, 941-942).

Buhara Emirliği'nde köle sahipleri arasında Şii kadınlarla evlenenler de olurdu. Emirliğin hâkim unsuru olan Özbekler ve sosyal hayatta iyi bir konumda olan Tacikler bu tür girişimlerde bulunabilirdi. Fakat bu konuda her iki topluluğunda uyduğu mühim bir kural vardı: Özbekler ve Tacikler Şii bir kadınla evlenebilirdi; fakat hür de olsa, Şii bir erkeğe asla kızlarını vermezlerdi. Buhara toplumu mezhep ayrılığı yüzünden Şii'lere karşı katı bir sosyolojik anlayışa sahipti. Buharalıların şeriat hükümleriyle yönetilmesi bu anlayışın istikrarlı bir şekilde sürmesine neden oldu (Demezov-Vitkeviç, 1983, 115).

Buhara Emirliği'nde ikamet eden gelir düzeyi yüksek kişiler ortalama 40-50 adet köleye sahip olurdu. Büyük toprak sahipleri köle satın aldığı anda onları tarım alanlarında çalıştırırdı. Şii esirler tarımsal yeterliliklerinden dolayı bu kuralın uygulandığı en büyük köle grubuydu. Köle sahipleri kendi işlerini kolaylaştıracak

şekilde onlardan faydalanırdı (Meyendorf, 1975, 146). Emir Haydar döneminde Merv şehrinden zanaat sahibi birçok insan Buhara şehrine getirildi. Onlar arasında Şii inancına mensup kimseler de vardı. (Meyendorf, 1975, 88). Buharalılar genellikle Şiiilerin hüküm sürdüğü topraklara gitmeyi sevmeydi. Ticari sebeplerle gittikleri bu topraklardan kısa sürede dönmeye çalışırlardı. Lakin Şiiiler tüccar vasfıyla Buhara ve Hive Hanlıklarını sık sık ziyaret ederlerdi. (Efremov, 1811, 52).

Buhara Emirliği'nde Şii köleler arasında zanaat sahibi olanlara kıymet verilirdi. Onların ürettiği zanaat ürünleri nitelikli ise mutlaka takdir edilirdi. Örneğin Buhara'daki Özbek ustaların yaptığı güzel bir kılıç ortalama 1 tilla ya alıcı bulurdu. İşinin ehli olan Şii bir köle daha kaliteli kılıç imal ettiğinde 10 kat daha pahalıya satılırdı (Meyendorf, 1975, 116). Köleleştirilen Şiiiler arasında askeri teçhizattan anlayanlar Buhara ordusu için ateşli silahlar üretti. Onlar arasında Buhara ordusundaki topların dökümünü ve bakımını yapanlar vardı. Bu silahlar orduda birçok kez kullanıldı. Şii köleler daha iyi şartlarda yaşamak istedikleri için tüm hünelerini sergilerdi. Buhara yöneticileri nitelikli Şii köleleri orduda kullanarak bir nevi askeri teknoloji transfer ederdi. Bu tür uygulamalar Emir Nasrullah döneminin başlarında sıklıkla görüldü (Demezov-Vitkeviç, 1983, 72).

Buhara Emirliği'nde Şii kölelerin nüfus dağılımına çok dikkat edilirdi. Onların hiçbir yerleşim yerinde hâkim nüfus olarak bulunmasına izin verilmezdi. Bir şehir veya kazada Şii kölelerin nüfus artışı kontrollü bir şekilde gerçekleştirilirdi. Bunun tek istisnası Emir Haydar dönemindeki Merv şehrinden gelen Şii nüfusun istihdamıydı. Buhara Emirliği'ndeki Şii köleler yerleşkelere genellikle küçük gruplar halinde alınırdı. Daha sonra şehirlerde ikamet edecek olanlar kalır diğerleri başka yerlere götürülürdü. Yeni köle olan Şiiilerin kalabalık olarak bir arada bulunması sakıncalıydı. Muhtemelen bu bilinçli yapılan bir uygulamaydı. Özgürlüğünü yeni kaybetmiş aynı kültürdeki kişilerin sosyal normlara daha hızlı uyum sağlaması amaçlandı. Bu durum Şii gruplar arasında olası taşkınlıkları önledi. Zaten Şiiiler köle edildikten bir müddet sonra yeni düzene alışmak mecburiyetindeydi (Hanikov, 1843,70).

Buhara Emirliği'ndeki Şii köleler arasında Sünni mezhebine geçmek yaygın bir durumdu. Fakat bu şeklen yapılan bir uygulamaydı. Köle Şiiiler özgürlüklerini kazanmak, Buhara toplumuna uyum sağlamak amacıyla bu işi yapardı. Buhara toplumunda yaşayan Şiiilerin büyük çoğunluğu mezheplerine oldukça bağlıydı. Emirlikteki Şiiiler arasında Nadir Şah döneminde hanlıklara karşı olan üstünlük bir gurur kaynağıydı. Buhara'daki Şiiiler zorlu yaşam koşullarından dolayı bu durumun tekrarlanmasını isterdi. Buhara toplumuna uyum sağlayan güvenilir Şii kölelere ordu ve idari teşkilatta yer verildi. Lakin Şii kölelerin büyük çoğunluğu yetkisi olan makamlarda bulunmadı. Onlar genellikle yetkili makamlara hizmet eden basit mevkilerde bulunurlardı. Ordu hiyerarşisinin en alt kademesinde asker olan birçok Şii köle vardı. Fakat Buhara ordusunda rütbeli bir Şii görmek oldukça zordu. Örneğin Nasrullah Han zamanında hükümdara yakın olan Desturhancının birçok Şii köle yardımcısı vardı. Nitekim Şii kölelerin karar verici pozisyonlarda olmamasına dikkat edilirdi. Onlar nadir olarak bu pozisyonlara getirilirdi (Hanikov, 1843,71). İdari ve askeri alanda yapılacak mühim bir iş varsa Şii kölelerin yanına mutlaka güvenilir kişiler görevlendirilirdi. Özellikle elçi kabulleri ve hizmetleri sırasında yabancı devlet görevlileriyle temas eden Şii köleler sıklıkla denetlenirdi (Aleksyeviç, 1867, 46).

Buhara'daki sosyal yapılanmada Şiiiler ikinci sınıf topluluk olarak tanımlanırdı. Emirlikteki algıya göre Şakird *Pişe* olarak bilinen bu sosyal sınıftakiler genellikle vasıfsız kişilerdi. Buhara Emirliği'nin asli unsuru olan Özbekler bahsedilen sosyal tanımlamaları yapan gruptu. Dolayısıyla emirlikte özgürlüğünü elde edebilen Şiiiler

kamusal hayatta tamamen eşit muamele görmezdi (Hanikov, 1843, 182). Özbek toplumundaki Şii karşıtlığında Osmanlı Devleti'nin dolaylı olarak rolü vardı. Buhara Emirliği İslam'ın lideri olarak tanıdığı Osmanlı'nın bölgedeki halefi olarak kendisini gördü. Osmanlı ile birbirinin ardılı olarak kurulan Safevî ve Kaçar Devletleri arasındaki rekabet Maverâünnehir'de dikkatle takip edilirdi. Bu rekabet sebebiyle Türkistan hanlıklarının Osmanlı'yla siyasi ve coğrafi bağlantısı kesilebilirdi. Şiiler siyasi koşullara bağlı olarak Buhara ve Hive'den gelen hacı adaylarını bölgelerinde alıkoyarlardı. Bu sebepler Maverâünnehir'de Şiilere karşı kötümser yaklaşımı güçlendirdi. Şiiler ile siyasi ve dini ayrılıklar giderek derinleşti. Dolayısıyla Şiiler sosyal sınıflandırmada kıymetsiz bir konumda bırakıldı (Nebolsin, 1854, 206).

1.2. Hive Hanlığı'ndaki Şii Kölelerin Yaşam Koşulları

Hive Hanlığı'ndaki ulema Şii köleliği istikrarlı bir şekilde destekledi. Özellikle mezhep ayrılıkları Şii grupların köleleştirilmesinde en etkin unsurlardan biriydi. Her iki mezhep de İslam dinini farklı yorumladığı için ulema sınıfı Şiiler hakkında giderek radikalleşti. Hive Hanlığı'ndaki ulema Şiiler aleyhine yapılan her türlü muameleyi teşvik etti. Bu durum topluma da yansdı. Hiveliler Şiilerden hoşlanmazdı. (Muravyev, 1822, 133). Hive Hanlığı Şiilerin köleleştirilmesi hususunda genellikle ön plandaydı. Bunun en mühim sebeplerinden biri kontrolü altında olan Türkmenlerin Şii bölgelerine akınlar yapmasıydı. Türkmen beylerinin akın kararlarında Hive hanları, boyların aksakalları ve ulemanın fikirleri önemliydi. Türkmenlere göre akınlarda Şiilerin esir edilmesi Buharalı, Hiveli ve Afganların intikamı anlamına gelirdi. (Kuropatkin, 1879, 32-33).

Hive Hanlığı komşusu Buhara Emirliği kadar kalabalık bir nüfusa sahip değildi. Hanlık kontrol ettiği Şii kölelerin iş gücüne fazlasıyla muhtaçtı. Şii köle gücünün yitirilmesine sebep olan bazı siyasi olaylar Hive Hanlığı'nı derinden sarstı. Örneğin Nadir Şah'ın 1740 yılında Maverâünnehir'e gelip Hive Hanlığı'nı ele geçirmesiyle bölgedeki tüm Şii köleler serbest bırakıldı (İvanov, 1958, 99). Bu durum Şii köle gücüne fazlasıyla muhtaç olan Hive Hanlığı için tam bir felaket oldu. Nadir Şah bölgeden çekildikten sonra hanlığın eski gücüne kavuşması için uzun bir süre gerekti. (Gladişev-Muravin-Hanikov, 1851, 80). 19. yüzyılın ilk yarısında Hive Hanlığı'nın ortalama nüfusu 300.000-400.000 arasındaydı. Hive Hanlığı gibi sanayisi gelişmemiş ve iş gücüne ihtiyaç duyan bir siyasi yapı için bu nüfus azdı. Bu dönemde Buhara Emirliği'nde neredeyse 2 katı fazla nüfus bulunmaktaydı. (Zalesov, 1861, 47; Danilevskiy, 1851, 100).

Hive Hanlığı'ndaki Şii köleler genellikle su kanallarının yapımı ve tamiri, tarım işçiliği, zanaat ustalığı, hayvan bakımı, askerlik gibi alanlarda kullanılırdı (Spasski, 1823, 17). Bahsedilen bu alanlardaki tüm zahmetli işlerin yükünü Şii köleler üstlenmişti. Bilhassa Hive Hanlığı'ndaki tarımsal faaliyetlerin devamı için su kanallarının bakımı hayati bir konuydu. Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'nı işgalinden önce su kanallarını temizlemek için Şii köleler kullanılırdı. Mahkûm ve kölelerden oluşan 1000 kişilik bu güç önemli hizmetlerde bulundu. (Gladişev-Muravin-Hanikov, 1851, 18). Her dönem ağır işlerde çalıştırılan kölelerin niteliği aynı değildi. Gerekğinde Hive Hanlığı'ndaki vasıflı köleler bile ağır işlerde kullanılırdı. Örneğin Hive hükümdarı I. Muhammed Rahim Han şahsi kölelerini su kanallarının açılması ve mimari yapıların tamiri için görevlendirdi. Hive'ye bağlı Türkmenler de işgücü olarak Şii kölelerden yararlandı. Şiilerin köleleştirilmesinde başı çeken Türkmenler hayvanlarının bakımını onlara yaptırdı (Eden, 2016, 155-156).

İvaz İnak (1791-1804) devrinde sadece Hive şehrinde 6.000 kadar Şii köle vardı. Türkmen grupları İran'ın içlerine kadar akınlar yaparak birçok Şii köle edinirdi. Şii kölelerin tamamı Hive Hanlığı'na getirilirdi. 18. yüzyılın son çeyreğinde değerli Şii köleler 40-60 tilla arasında bir fiyatla alıcı bulabilirdi. (Neopatrasskiy, 1995, 275-276). Türkmen boyları arasında özellikle Yomudlar Şiileri en fazla esir eden topluluktur. 18. yüzyılın sonlarında Hive topraklarında yaklaşık 6.000 Yomut Türkmen'i ikamet ederdi. Onların akın stratejileri Buhara Emirliği'ne hatta bölgedeki Kazaklara örnek olurdu (Grigoriev, 1858, 11-12). İran hudutlarına girip yağma yapmak onların uzmanlık alanıydı. Özellikle Astrabad şehrinden Şiilerin esir edilip Hive'ye getirilmesi Türkmenlere büyük maddi gelir sağlardı (Muravyev, 1822, 56). 1815 yılında I. Muhammed Rahim Han İran'a karşı bizzat sefere çıktı. Yapılan savaşlarda birçok Şii'yi esir etmeyi başardı. Bu tür örneklerde görüldüğü üzere Hive Hanlığı'nda Şii köle sirkülasyonu sürekli devam ederdi (Russov-Rukavkin, 1840, 45).

Hive Hanlığı'nda Şii kölelere öncelik verilmesinin sebeplerinden biri de Rusya İmparatorluğu'nun baskısıydı. İmparatorluk yetkilileri köleleştirilen soydaşlarının iadesi için Hive'ye karşı birçok girişimde bulundu. Rusların köle edilmesini engellemek için Hazar denizi civarındaki Türkmen kabileler dikkatle takip edilirdi (Zalesov, 1861, 75). Ruslar bu amaçla birkaç kez askerî harekât bile yaptı. Bazı dönemler Hive Hanları Rus esirleri serbest bırakmak zorunda kaldı. Örneğin Hive Hükümdarı Allah Kulu Han (1825-1842) Rus baskıları nedeniyle 1837 yılında 25 Rus köleyi hürriyetlerine kavuşturdu. Rusya İmparatorluğu'nun buradaki amaçlarından biri Hristiyan köleleri Müslümanların elinden kurtardıkları yönünde kamuoyu yaratmaktı. Hive Hanlığı bu sebeple Rusların özgürlüğüne daha az ilgi gösterdiği Şiileri köle olarak kullandı. Şiilerin köleleştirilmesi daha kolaydı. Çünkü Şii kölelerin özgürlükleri için çaba sarf edecek güçlü bir siyasi yapı yoktu. (Peretyatko, 2023, 621-622). Ruslar Şii kölelerin durumunu sorduklarında veya onların hakkını savunmaya çalıştıklarında çok sert bir tepkiyle karşılaşırdı. Hiveli yöneticilere göre bu Rusların işi değildi. Hive Hanlığı'ndaki yöneticiler Rusların bu yöndeki bazı girişimlerine şaşırırmıştı (Zaharin, 1894, 439).

Hive'ye getirilen Şii köleler arasında en değerli olanlar yönetici sınıfa aitti. Hive Hanlığı'ndaki idareciler maharet sahibi Şii köleleri taktir ederdi. Hatta bazı hususlarda onlara güvenilebilirdi. Özellikle sadakat gösteren köleler kişisel muhafız olarak tercih edilebilirdi. Hive sarayında bu tür kölelere maaş bağlanırdı. Bunlar diğer kölelere nazaran saygı görürlerdi (Russov-Rukavkin, 1840, 32). Bazı Şii erkek köleler hanlık sarayında eşleriyle birlikte hizmet edebilirdi. Erkekler bahçıvanlık gibi çevre işleriyle meşgul olurdu. Eşleri ise daha çok hemcinslerinin yapabileceği temizlik, yemek gibi uğraşlarda bulunurdu (Zaharin, 1894, 442). Hive Hanlığı'nda iş gücünün büyük bölümünü yüklenen Şii kölelere her devirde gereksinim duyuldu. Hiveliler arasında iktisadi durumu iyi olanlar Şii köle sayısının artmasını arzulardı. Buna karşın bazı Hive hükümdarları İranlılarla ilişkilerin düzelmesi için bir kısım Şii kölenin azat edilmesini istedi. Fakat hükümdarların bu talebi Hive kamuoyunun büyük tepkisini çekti. Böyle bir kararın alınmasına karşı çıkan ilk zümre saraya yakın devlet adamları olmuştu. Onlar Hive'de en fazla Şii köleye sahip olan topluluktur. (Danilevskiy, 1851, 97).

Seyyid Muhammed Han'ın (1855-1864) divanbegi olan Mad-Murat 150 tane Şii kölesi vardı. Şii köleler Merv veya Türkmen bozkırları üzerinden Hive şehrine getirilirdi. Türkmenler Hive şehrine bir seferde 200-300 Şii köle nakledebilirdi. Getirilen Şii kölelerin tamamı Hive Hanlığı'nda ikamet etmezdi. Şiiler arasından sadece bir kısmı Hive'de köle olarak hayatına devam edebilirdi. Örneğin 1863

yılındaki Türkmen akınlarında yaklaşık 40.000 Şii esir alındı. Hive Hanlığı'na getirilen bu Şii köle gruplarının belli bir orana göre pay edildiği belirlenmiştir. Buna göre Türkmenler yaklaşık 5.000 kişiyi kendilerine ayırdı. 5.000 Şii köle fidye karşılığında serbest bırakıldı. 5.000 Şii köle Buhara'ya satıldı. Çeşitli sebeplerden ötürü 5.000 Şii köle yaşamını yitirdi. 10.000 Şii köle ise Hive Hanlığı'nda kaldı. Geriye kalanların akıbeti hakkında tam bir bilgi yoktur. (Horoşin, 1876, 483-484). 19. yüzyıl Rus kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla Hive Hanlığı'ndaki azami Şii köle sayısı 30.000-40.000 aralığındadır. (Muravyev, 1822, 29).

Hive Hanlığı'na getirilen Şii köleler arasında farklı sosyal gruplardan insanlar vardı. Türkmenler esir edecekleri Şiiiler arasında ayırım yapmazdı. Türkmenlerin birçok seçkin Şii ailesini köleleştirdiği tarihi kayıtlara geçmiştir. Örneğin Teke Türkmenleri 1838'de Heratlı bir Şii olan Abdullah'ın 13 kişiden oluşan ailesini esir aldı. Abdullah'ın babası Molla Veli Yar ünlü bir edebiyatçıydı. Abdullah ailesiyle Herat şehrinin dışında büyük bir çiftlikte oturuyordu. İşlerine bakan birçok hizmetkârları vardı. Teke Türkmenleri bölgeye baskın yaptığında ailenin 60 atı, 50 büyükbaş hayvanıyla birlikte hizmetkârlarını da ele geçirdi. Merv bölgesinin güneyinde kamp kuran Türkmenler Abdullah'ın anne ve babasını birtakım mallarıyla serbest bıraktı. Büyük ihtimalle Abdullah'ın babası Molla Veli Yar'ın yaşlı olması onun değerli bir köle olmasını engelledi. Abdullah 7 tillaaya başka bir Türkmen'e satıldı. Abdullah 2 ay sonra Türkmen kampında 12 tillaaya Hive şehrinde yaşayan birine verildi. Nihayetinde uzun yıllar hizmet edeceği Yüzbaşı Yakup isimli bir askere satıldı. Abdullah'ın eşi ve çocukları Herat'ın ileri gelenlerinden olan kayınpederi Zülfikar tarafından kurtarılmaya çalışıldı. Abdullah'ın ağabeyine ve hizmetlilerine bir daha ulaşamadı. (Eden, 2016, 79-80).

Abdullah 14 yıl esir kaldığı Hive'de Şii kölelerin yaptığı tüm işlerde çalıştı. Çoğunlukla tarım işçisi ve ev hizmetçisi olarak kullanıldı. Abdullah sırasıyla Türkmen akıncıları, Hiveli tüccarlar, Karakalpak bir molla, Ürgençli yüzbaşı ve iki Kazak göçebesi tarafından köle olarak alınmıştı. Sonunda Rus sınıra giderek özgürlüğüne kavuştu. Abdullah Herat şehrinin büyük çiftliklerinden Kazak çadırlarına kadar çok farklı demografilerde yaşadı (Eden, 2016, 81). Bu durum Şii kölelerin Hive Hanlığı'na geldiklerinde fazlaca yer değiştirip farklı alanlarda kullanıldıklarını göstermektedir. Hive Hanlığı'nda İranlı olmayan fakat Şii mezhebine mensup başka milletlerden köleler de mevcuttu. Seyyid Muhammed Han'ın sarayında hizmetli olan Habeşistanlı Yusuf ismindeki kişi bu tanıma uyuyordu. Habeşistanlı Yusuf çocukken Şiiiler tarafından esir edilip Herat şehrinde yetişmişti. Türkmenler yaptıkları bir akında onu esir edip Hive'ye getirdi. Seyyid Muhammed'in hizmetine giren bu köle han tarafından azat edilmişti. Yusuf buna rağmen hana hizmet etmeye devam ediyordu. Hive'de evlenen Yusuf'un çocukları Özbekçe ve Farsça konuşuyordu. Habeşistanlı Yusuf muhtemelen azat edilmeden önce Sünni mezhebine geçmişti. O yönetici sınıfa hizmet eden bir köle olmanın verdiği avantajla Hive'deki sosyal hayata adapte olmuştu (Horoşin, 1876, 481).

Hive Hanları kendilerine ait köleleri çeşitli sebeplerle özgür bırakabilirdi. Han'a hizmet eden kölelerin durumu diğerlerine kıyasla daha iyiydi. Bu sebeple hanın köleleri özgür bırakıldıklarında bile saraydan ayrılmazlardı. Onların çoğu geldikleri yerde makam sahibi kişilerle bu kadar yakın çalışmamıştı. Bu yüzden onlar için dönüş yolu çok tehlikeli ve manasız olabilirdi (Horoşin, 1876, 485). Fakat sıradan köleler için hayat bir hayli zordu. Onlar gündüzleri çeşitli işlerde çalıştırıldıktan sonra geceleri zincire vurulurlardı. Bunun nedeni özellikle Rus sınırına doğru firar girişimlerinin olmasıydı. Sıradan köleler insani hakların çoğuna malik değildi. Genellikle sahibinin

malı olarak görülür onlara her yerde bu şekilde muamele edilirdi. Bu bakımdan sıradan köleler özgürlüklerini kazandıklarında Hive Hanlığı'ndan ayrılmak isterlerdi. Bu sebepler yüzünden Hive'de kalmak isteyen Şii köle sayısı azdı. Azat olan Şii köleler arasında mezhep değiştirmeyen var ise onların tekrar köle olarak geri getirilme ihtimalleri vardı. Hive Hanlığı'nda İran topraklarına dönmeyi başarıp Türkmenler tarafından tekrar köle yapılan birçok Şii'ye rastlanırdı. Hive'de yaşayanlar tarafından özgür bırakılan azatlı bir köle genellikle tarım alanlarında çalışırdı. Fakat azat edilen kişi artık köle olmadığı için çok daha iyi bir konumda olabilirdi. Azat edilen Şii hür olduğu için eskisinden çok daha fazla para kazanabilirdi. (Horoşin, 1876, 486-487).

Hive Hanlığı'ndaki Şii köleler sosyal haklara sahip değillerdi. Buna rağmen onların bazı önemli günlerde toplumla birlikte eğlenmelerine izin verilirdi. Hive'deki Şiilerin 3 bayramı kutlama hakları vardı. Büyük olasılıkla bu bayramlar Ramazan, Kurban ve baharın gelişini müjdeleyen Nevruz etkinlikleriydi. Bunun dışında Şii köleler için herhangi bir dinlenme veya eğlence faaliyeti mümkün değildi (Grigoriev, 1858, 15). Hive Hanlığı'ndaki Şii kölelerin büyük kısmı zor şartlar altında yaşarlardı. Onlar arasında tek parça ekmekle tüm günü geçirenlere rastlanabilirdi. Bu sebeple Şii köleler etraftan gelen sadakaları kabul ederlerdi. Sadaka bulamayanların bazı hırsızlık olaylarına karıştığı da olurdu (Muravyev, 1822, 127-128). Daha önce bahsedildiği gibi özgürlüğünü elde edip farklı alanlarda çalışan Şiiler de mevcuttu. Onlar arasında iktisadi olarak çok iyi yerlere gelmiş olanlara rastlanılmaktadır. Bu Şiiler köleyken edindikleri iş tecrübelerini özgür olduklarında kendi menfaatlerine kullanırdı. Onlar köleyken sahipleri adına zanaat veya ticaretle uğraşan kimselerdi. Hive Hanlığı'nda kazancı yüksek alanlarda kendini yetiştiren bir köle özgürlüğünü elde edebilirse zenginleşirdi (Muravyev, 1822, 30).

2. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki Ulemanın Şiilerle İlgili Hükümleri

15. yüzyıl itibariyle Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki mücadele gittikçe şiddetlenmeye başladı. Bu ortamda Şeyh Şemseddin önderliğindeki Buhara uleması “Şiiler gayrimüslimler gibi *alınıp satılabilir*.” hükmünde bir fetva yayınladı. Bu fetva Maverâünnehir'deki yönetici sınıfı Şiilerin köleleştirilmesi hususunda cesaretlendirdi. Maverâünnehir bölgesindeki dini kutsiyete sahip şehirler Buhara Hanlığı'nın kontrolündeydi. Muhtemelen Hive Hanlığı kurulduktan sonra oradaki din adamları Buhara ulemasının etkisinde kalmaya başladı. Din adamlarının verdiği fetvalar Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki yöneticilerin siyasi ya da iktisadi menfaatlerine hizmet etti. Bu sayede yönetici kesim mal ve insan kaynağı olarak bölgedeki Şiilerden yararlandı. Örneğin Buhara hükümdarı II. Abdullah Herat şehrini Safevîlerden almadan önce ulemadan fetva istedi. Bu fetvada “*Herat ahalisi Şii mezhebine mensupsa öldürülmeli ve malları yağmalanmalıdır*.” hükmü vardı. Buhara Emirliği'nin 18. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştirdiği İran'a yönelik seferler benzer gerekçelerle yapıldı (Fayziev, 1970, 7-8).

Buhara hükümdarı Şah Murad devrinde İran bölgesine yapılan seferlerde birçok Şii köle elde edildi. Şah Murad'ın halefi olan Emir Haydar da bu seferlere katıldı. Bu seferlerden birinde Emir Haydar dönemin Karşı Valisi Hâkim Biy Kuşbegi'ne bir mektup gönderdi. Bu mektupta “*Alimlerin hükmüne göre Hacı Han (Merv valisi) ve ailesini köle olarak aldı...*” ifadesiyle ulemanın fetvasına uyulduğunu açık bir şekilde ifade etti. İran bölgesine yapılan seferlerde Sünni mezhebe bağlı olanlara kesinlikle dokunulmazdı. Fakat Şii mezhebine bağlı olanlar sorgusuz bir şekilde köle edilirdi (Fayziev, 1970, 9).

Hive Hanlarının divanlarında mutlaka ulemeden kimseler olurdu. Hive hükümdarları hanlığın en yetkili karar vericisi olmalarına rağmen ulemeden gelen tüm görüşleri dikkate alırdı. Ulema sınıfı yöneticilerin kararlarını tasdik ederek halk nezdinde onların itibarını sağlardı (Muravyev, 1822, 63). Bu sebeple Hive Hanlığı'nda her zaman Sünni ritüellere uygun bir hukuk ve toplum yapısı vardı. Sünni mezhebinin gerektirdiği tüm kural ve uygulamalar serbest bir şekilde icra edilirdi (Russov-Rukavkin, 1840, 51). Hive Hanları çeşitli dönemlerde karşıtlık vurgusu yapmaktan geri durmadı. Örneğin kısa bir süreliğine Hive Hanı olmuş olan Ebu'l Hayr'ın Nadir Şah'a mektubunda bu konuyu vurgulayan bir ifade vardır. Ebu'l Hayr ikili anlaşmazlıkları saydıktan sonra “*Bizim Müslüman tebaamız ile sizin Fars kavminiz arasında kanlı bir günah ortaya çıkmasın...*” diyerek din temelli bir farkla iki devleti ayırmıştı (Gladişev-Muravin-Hanikov, 1851, 24). Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı mezhepsel farklar yüzünden İranlılar ile köklü bir ayrışma içerisindeydi. Bu durum yöneticiler tarafından siyasi bir argüman olarak kullanılabilirdi (Muravyev, 1822, 132).

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ulemasının Şiilere karşı verdiği fetvalar sonraları istismar edilmeye başlandı. Köle tüccarları ele geçirdikleri düşkün Sünnilere zorla 10-15 Farsça kelime öğretirdi. Onlara baskı yapılarak Farsça “*Ben İranlıyım, ben Horasanlıyım.*” demeleri istenirdi. Bununla da kalınmayıp bu insanlara güç kullanarak İranlıların kullandığı kıyafetler giydirilirdi. Buradaki tek amaç onları ulemanın verdiği fetvaya uygun Şii köle gibi göstermekti (İsmailova, 1973, 21).

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda esir edilen Şiilere köle hukuku uygulanırdı. Şii kölelere tatbik edilen ceza uygulamada değişiklikler gösterebilirdi. Örneğin Hive Hanlığı'nda büyük suç işleyen bir Sünni'nin idam cezası hızlıca tatbik edilirdi. Fakat aynı suçu işleyen bir Şii'ye kazığa oturtma hükmüyle çok daha acılı bir ölüm uygulanırdı (Danilevskiy, 1851, 134). Bu infaz şekillerinden en çok tercih edileni Şii kölenin yaşadığı evin kapısına çivilenmesiydi. Şii köle 3 gün boyunca efendisinin evinin kapısında çivilenmiş halde aç ve susuz bırakılırdı. Bu sebeple köle bir süre sonra ölürdü. Hive Hanlığı'nda efendisine bir konuda hata yapan köle fiziksel şiddete maruz kalabilirdi. Nitekim daha ileri giden köle efendileri de vardı. Onlar Şii kölelerinin hatalarını kulak kesmek, gözün birini dağlamak gibi yöntemlerle cezalandırabilirdi (Muravyev, 1822, 73-74).

Buhara Emirliği'nde suçlu bulunan Şii köleler Registan meydanında asılırdı (Meyendorf, 1975, 101). Buhara ve Hive'ye getirilen Şii bir köle af dileyerek Sünni mezhebine geçmek isterse ona karşı verilen hükümler yumuşardı. Bu durum Şii köle için özgürlüğe gidecek olan bir sürecin başlangıcı olurdu. Lakin köle efendileri ve toplumsal normlar böyle bir duruma fazla izin vermezdi (Meyendorf, 1975, 142). Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'na gelerek buradaki kölelerin azat edilmesini isteyenler genellikle olumsuz cevap alırdı. Bunun en mühim sebebi Hristiyan ve Şiilerin din dışı statüde sayılmasıydı. Çünkü şeriat hukukuna göre bir Müslüman kölesini yabancılara teslim edemezdi. Her iki siyasi yapıda Şii mezhebine mensup olanlarla ilgili katı kurallara sahipti (Demezov-Vitkeviç, 1983, 107). Rus kaynaklarından elde edilen verilerde bu yönde bir azatlık durumuna rastlanılmamıştır.

Buhara ve Hive'deki Şii kölelerin yaşamlarını incelediğimizde onların “*Altın karşılığında satın alınan.*” manasındaki zarharid köle sınıfına mensup oldukları ortaya çıkmaktadır. Sünni mezhebinin Hanefi fikhına göre köleler arasında en az hakka sahip olanlar bu sınıftı. Zarharid sınıfına dahil olanlar köle pazarlarında veya kervansaraylarda satılan kişilerdi. Onlar efendileri tarafından miras bırakılabilir, başkalarına hediye veya rehin olarak verilebilirdi. Ayrıca bu tür köleler efendileri

tarafından başkalarına kiralanır, çeyizlerin bir parçası olarak kullanılırdı (Eden, 2016, 150). Örneğin Türkmenler tarafından kaçırılarak köle yapılan Ahmet'in hikayesi bu kölelik türünü tanımlamaktadır. İran'da yaşayan Şii mezhebine bağlı Ahmet 17 yaşında köle oldu. Kısa bir süre sonra Buhara'daki bir köle pazarında 55 altın karşılığında satıldı. Efendisinin emriyle birçok ağır işte çalıştı. Amcası onu kurtarmaya geldi fakat o da esir edildi. Amca yeğen uzun seneler herhangi bir hakka sahip olmadan köle olarak kullanıldı (Fayziev, 1970, 15).

Buhara Emirliği'ndeki Şii kadın köleler hür erkeklerle evlenebilirdi. Bu durum Şii köleleri Buhara ve Hive'ye getiren Türkmen boyları için de geçerliydi. Onlar yalnız mecburi durumlarda Şii köle kadınlarla evlenmeyi tercih ederlerdi. Şii köle kadınlar arasında İslam hukuku gereği çocuk doğuranlar ümmü veled sınıfına dahil olurdu. Bu köleler hiçbir iş gereği satılamaz, kiralanamaz ve çalıştırılmazdı. Artık onlar cariye statüsüne geçmiş olurlardı. Bu kadın köleler hakkında tek yapılabilecek hukuki işlem onların azat edilmesi idi (Karakulak, 2020, 120-121). Özgür kadınların köle erkeklerle evlenmesi yasaktı. Lakin hür bir kadın kölelerin önünde yürüme hakkına sahipti (Fayziev, 1970, 30).

Şeriat hukukunda köle azat etmeyi teşvik edici hükümler vardı. Köle azat edenler Allah'ın övgüsüne mazhar olmuş kişi statüsünde değerlendirilirdi. Buna rağmen Buhara ve Hive eşrafi kölelerin hürriyetini vermek konusunda gönülsüz davranırdı (Demezov-Vitkeviç, 1983, 50). Rusya İmparatorluğu Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın kölelik konusundaki katı tavrını iyi biliyordu. Aynı dönemde Avrupa'da bunun tam tersi bir hava hakimdi. Bilhassa Avrupa'daki büyük güçler köle ticaretini resmi olarak yasaklıyordu. 1802'de Danimarka, 1807'de İngiltere, 1810'da Portekiz, 1813'te İsveç, 1814'te Hollanda gibi devletler sırasıyla bu ticareti yasakladı. Rus yetkililer bu durumu kamuoyu yaratmak amacıyla kullandı (Eden, 2017, 943). Kısa bir süre sonra Maveräünnehir Ruslar tarafından işgal edildi. Akabinde 12 Ağustos 1873 yılında Hive, 24 Eylül 1873 yılında Buhara köle ticaretinin yasaklanması için Ruslarla anlaşma imzaladı. Bu anlaşmalar bölgedeki Şii köleliği de resmi olarak bitirdi. Bir süre daha kölelik gizli bir şekilde yapılmaya çalışılsa da sonunda bölgede bu uygulama tamamen kalktı (İsmailova, 1973, 26).

Sonuç

Türkistan coğrafyasının son cihanşümül devleti olan Timurlu İmparatorluğu bölgeye farklı milletlerden birçok köle getirmiştir. Timurlular hâkim olduğu coğrafyalardaki gayrimüslim ve işe yarar kişileri köle olarak kullanmıştır. Maveräünnehir bölgesi uzun bir süre kaliteli iş gücünün bulunduğu bir coğrafya olmuştur. 16. yüzyıl başlarında Safevî Devleti Şiilik mezhebine siyasi bir anlam kazandırmıştır. Bu durum Sünni mezhebine bağlı İslam devletlerinde hoş karşılanmamıştır. Nitekim mezhepsel ayrılıklar sosyolojik bölünmelere neden olmuştur. Timurlu İmparatorluğu'nun ardılı olan Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki İslam uleması Sünni mezhebine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Din adamlarının halk ve asker üzerindeki gücü bölgedeki siyasi yapıların Sünni mezhebini benimsemesini gerektirmiştir. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'ndaki ulemanın Şiilere dair fetvaları Türkistan'daki kölelik nizamını kökten değiştirmiştir.

Maveräünnehir bölgesindeki kölelik sistemi iktisadi olarak büyük kazançların sağlandığı bir alan olmuştur. Fakat bölgedeki kölelik yapısının kendini idame ettirebilmesi için insan kaynağına ihtiyaç vardır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın büyük çapta siyasi, idari ve askeri organizasyonlar kuramaması uzak coğrafyalara

etki alanlarını kısıtlamıştır. Bu sebeple Maveräünnehir'e yakın alanlardan köle temini zaruri olmuştur. Hali hazırda var olan Şii-Sünni mezhepsel ayrılıkları bu durumun dini ve sosyolojik alt yapısını oluşturmuştur. Buhara ulemasının Şiilerin köleleştirilmesi gerektiğine dair fetvaları sayesinde bölgeye köle grupları gelmeye başlamıştır. Bu gelişmeler karşısında Hive uleması da düzene uyan bir görüntü sergilemiştir. 16. yüzyıldan itibaren Maveräünnehir bölgesine Şii köleler gelmeye başlamıştır. Neticede bir köle ekosistemi oluşmuştur. Buharalı ve Hiveli yöneticiler, din adamları ve tüccarlar kölelik sisteminin getirdiği ekonomik kazançtan faydalanmışlardır.

Şiilerin köle olarak kullanılması siyasi ve coğrafi olarak zahmetsizdir. Gayrimüslimlerin köleleştirilmesi hanlıkların Rusya ile çekişmesine neden olmuştur. Rusların Türkistan bölgesi üzerindeki hakimiyet hedefleri için bir bahane teşkil etmiştir. Gayrimüslim köleler bölgede var olsa bile sayıları Şiilerden daha azdır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Şiilerin köleleştirilmesindeki uygun etmenler diğer unsurlar için geçerli değildir. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı Şiilerin köleleştirilmesinde bölgedeki Türkmenlerin büyük yardımını görmüştür. Bu sayede her iki siyasi yapı köle edinmek için savaşmak zorunda kalmamıştır. Barış zamanları Şii bölgelerine yapılan Türkmen akınları Buhara ve Hive'de Şii kölelerin edinilmesindeki temel unsur olmuştur. Türkmenler Şiilerin köleleştirilmesinde belirli bir dini motivasyona sahiptir. Onlar bozkır kültürüne olan bağlılıklarına rağmen kölelik hususunda Sünni gelenekleri de takip etmişlerdir. Türkmen köle tüccarları Sünni kural ve kaidelere uygun bir şekilde Şii köle satışlarını gerçekleştirmiştir.

Köle tüccarları esir ettikleri Şiileri farklı özelliklere göre değerlendirmiştir. Erkek Şii köleler zanaat sahibi olmaları, fiziki kuvvetleri, teknik ve ticari becerileriyle değerlendirilmektedir. Kadın Şii köleler için ise kıstaslar oldukça farklıdır. Kadın Şii kölelerin Buhara ve Hive'nin toplumsal hayatlarında etkin olarak yer almaları mümkün değildir. Dolayısıyla onlar yaş ve fiziki güzellikleriyle ön plana çıkmaktadırlar. Şii kadın kölelerin çocukları olup olmadığı durumu da önemlidir. Bunun dışında kadın ve erkek Şii köleler izne tabi olarak aile kurabilmektedir. Lakin aile olarak esir edilen Şii kölelerin büyük çoğunluğu birbirinden ayrılarak farklı bölgelere gönderilmiştir. Onlar birbirinden uzak yerlerde köle olarak çalıştırılmıştır. Şiilerin özgürken bir arada olduğu kişilerle köle olduktan sonra aynı ortamda olmalarına çoğu zaman izin verilmemiştir.

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nın ekonomisi topraktan elde edilen gelirlere dayanmaktadır. Bu nedenle toprağa dayalı iş gücüne her zaman ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla her iki siyasi yapının ayakta kalması için sürekli bir üretim gereklidir. Kölelik temelli iş gücü geniş tarımsal alanlarda işlevsel olmaktadır. Köleler maliyetsiz bir şekilde kullanılmaktadır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı herhangi bir masraflı olmayan Şii köle gruplarından faydalanıp iktisadi sistemlerini ayakta tutmaya çalışmıştır. Maveräünnehir bölgesindeki siyasi yapılar 18. yüzyılın sonlarında başlayıp 19. yüzyılda gelişen sanayi inkılabını gerçekleştirememiştir. Sanayileşmenin getirdiği az insan gücü yüksek üretim standardına sahip olunamamıştır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı bu durumu sürekli olarak köle gücüne dayanarak çözmeye çalışmıştır. Bölgede kölelik sisteminin ayakta kalabilmesi için sürekli bir insan kaynağı gereklidir. İnsan kaynağının önemli bir bölümünü Şii mezhebine mensup kişiler oluşturmaktadır.

Şii kölelerden ordu ve zanaat alanlarında da faydalanılmıştır. Buhara ve Hive'ye gelen Şii köleler arasında teknik ve zanaat bilgisine sahip olanlar yetenekleri dahilinde çalıştırılmıştır. Askeri ekipmanlar konusunda mahir olan Şii köleler Buhara ve Hive ordularında kullanılmıştır. Bunların sayıları hakkında genel bir veri yoktur. Fakat Rus kaynaklarında Buhara ve Hive ordularına yaptıkları katkılar vurgulanmaktadır.

Buhara ve Hive’de zanaat ustası Şii kölelerin ürettikleri malların kullanıldığı görülmektedir. Bunlar yerli ustaların ortaya koyduğu mallar gibi değerlendirilmiştir. Buhara ve Hive toplumlarında Şii kölelerin bir kıymeti yoktur. Fakat onların yaptığı kaliteli ürünler hak ettiği değeri görmüştür. Buhara ve Hive’de yaşayan köle efendileri Şiiilerden istikrarlı bir şekilde kâr sağlamıştır. Rus kaynaklarına göre efendisinin işine yarayan Şii kölelere daha iyi bakılmaktadır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı’ndaki Şii kölelerin büyük bölümü bu durumun farkındadır.

Rusya İmparatorluğu 1865 yılında Maveräünnehir bölgesini işgal etmeye başlayınca bölgedeki köleliğin kaderi değişmiştir. Türkistan’daki köle ticaretini işgal sebepleri arasında gösteren Ruslar hızla askeri galibiyetler elde etmiştir. Bunun sonucunda Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı köle ticaretini yasaklamak zorunda kalmıştır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı’nda bu amaçla birçok hükümdar emri ve fetvalar yayınlanmıştır. Her iki siyasi yapıda da Şii köleler çoğunlukta olduğu için bu husus bir süre daha gündemde kalmıştır. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı tarafından özgür bırakılan Şii köleler genellikle bölgeyi terk etmiştir.

Kaynaklar

- Alekseyeviç, Tatarinov Aleksandr. *Semimesyaçnyy Plen v Buharii*. Moskova: M.O. Volfa, 1867.
- Allworth, Edward. *The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
- Danilevskiy, G. *Opisanie Hivinskago Hanstva*. St. Petersburg: Zapiski İmperatorskago Geografičeskago Obščestva, 1851.
- Dimitriy Gladışev-Muravin-Hanikov Yakov Vladimiroviç. *Poezdka iz Orska v Hivu i Obratno, Soverşennaya v 1740-1741 Godah Gladışevim i Muravinim*. St. Petersburg: Tipografiı Ministerstva Vnutrennih Del, 1851.
- Doğan, Orhan – Erdoğan, Aysel. “XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(3), (2016), 971-986.
- Eden, Jeff. “Beyond the Bazaars: Geographies of the slave trade in Central Asia”. *Modern Asian Studies*, 51(4), (2017), 919-955.
- Eden, Jeffrey Eric. *Slavery and Empire in Central Asia*. Cambridge: Harvard University Inner Asian and Altaic Studies, 2008.
- Efremov, Filipp. *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kırgızskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Russiyu*. Kazan: Universitetskoy Tipografii, 1811.
- Fayziev, Turgun. *Buhoro Honligida Kul Savdosi*. Taşkent: Uzbekiston Naşrieti, 1970.
- Grigoriev, V.V. *Zameçaniya Maiora Blankennageıya Vposldestvie Poezdki ego iz Orenburga v Hivu v 1793-94 Godah*. St. Petersburg: Morskago Ministerstva, 1858.
- Hanikov, N. *Opisanie Buharskago Hanstva*. St. Petersburg: İmperatorskoy Akademii Nauk, 1843.
- Horoşin, A.P. *Sbornik Statey Kasayuşıhsya do Turkestanskogo Kraya*. St. Petersburg: Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, 1876.
- İsmailova, S.K. “Dokumenti o Rabstve v Buharskom Hanstve v XIX- Naçale XX v.”, *İzvestiya Akademii Nauk Tacikskoy SSR. Otdelenie Obşestvennih Nauk*. 72(2), Duşanbe, (1973), 20-26.
- İvanov, P. P. *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI- Seredina- XIX v)*. Moskova: Vostoçnoy Literaturı, 1958.
- Karakulak, Mesut. *Türkistan’da Efendiler ve Köleler*. İstanbul: Kronik, 2020.

- Kuropatkin, A.N. *Türkmeniya i Turkmeni*. St. Petersburg: Tipografiya V.A. Poletiki, 1879.
- Malcolm, John. *The History of Persia, from the Most Early Period to the Present Time Volume. II*. Londra: John Murray Almerabe Street, 1829.
- Meyendorf, E.K. *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*. Moskova: Nauka, 1975.
- Muravyev, *Puteşestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah Gvardeyskogo Generalnogo Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva, Poslannogo v Sii Stranı dlya Peregovorov I-II*. Moskova: Tipografiya Avgusta Semen, 1822.
- Nebolsin, Pavel İvanoviç. *Rasskazı Proezjego*. St. Petersburg: Ştaba Voenno Uçkenih Zavedeliy, 1854.
- Neopatrasskiy, Hrisanf. “Obyasneniya Greçeskogo Mitropolita Hrisanfa Neopatrasskogo Bıvşego v Turtsii, Persii, Armenii, Buharin, Hive i v İndii Predstavleniye v 1795 godu General-Feldtseyhmeysteru Knyazyu Platonu Aleksandroviç Zubuvu: O Plodorodii, Bogatstve, Narodonaselenii Tamoşnih Stran i o Vozmojnosti Pokoreniya ih, Pri Uspehah Rossiyskih v Persii Voysk Pod Predvoditelstvom Generala Grafa Valeriana Aleksandroviça Zubova”. *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*. Ed. A.A. Vigasin- S.G. Karpyuk, Moskova: Vostochnaya Literatura Ran, (1995), 261-299.
- Özkan, Murat. *Hive Hanlığı*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Demezov P.İ-Vitkeviç İ. V. *Zapiski o Buharskom Hanstve*. Moskova: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi, 1983.
- Peretyatko, Artyom Yu. “Plenniki, Rabı, Svobodnie: Nekotorie Osobennosti Pokazaniy Bıvşih Russkih Rabov v Sredney Azii XIX v. kak İstoriceskogo İstoçnika”. *Bylye Gody*. 18(2), (2023), 619-632.
- Russov, Stepan Vasilyeviç-Rukavkin, Daniil. *Puteşestvie iz Orenburga v Hivu Samarskogo Rukavkina v 1753 godu s Priobşeniem Raznih İzvestiy o Hive s Otdalennih Vremen Donine*. St. Petersburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih, 1840.
- Spasski, Grigori İvanoviç. “Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi”. *Sibirskiy Vestnik*. St. Petersburg: Tipografi Deparamenta Narodnago Prosveşeniya, 1823.
- Vurgun, Seda Yılmaz. “XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, (2014), 179-196.
- Yulianoviç, Poçekaev Roman. “Gosudarstvennost i Pravo Sredneaziatskih Hanstv v Zapiskah Rossiyskih Puteşestvennikov XVIII v.”. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Sayı 414, Tomsk: Federalnoe Gosudarstvennoe Byudjetnoe Obrazovatelnoe Uçrejdienie Bışşego Professionalnogo Obrazovaniya Natsionalny İssledovatel'skiy Tomskiy Gosudarstvenniy Universitet, (2017), 108-113.
- Yulianoviç, Poçekaev Roman. “Zapiski Puteşestvennikov kak İstoçnik po İstorii Gosudarstva i Prava Tsentralnoy Azii XVII- Naçala XX Veka”. *Vestnik Baltiyskogo Federalnogo Universiteta*, Sayı 2, Kaliningrad: Federalnoe Gosudarstvennoe Avtonomnoe Obrazovatelnoe Uçrejdienie Vışşego Obrazovaniya Baltiyskiy Federalniy Universitet İmeni İmmanula Kanta, (2018), 21-31.
- Zaharin, İ.V. “Posolstvo v Hivu v 1842 Godu”. *İstoriceskiy Vestnik*. Sayı 11, St. Petersburg: A.S. Suvorin, (1894), 427-447.
- Zalesov, Nikolay. “Posolstvo v Hivu Kapitana Nikiforova v 1841 g.”. *Voennyı Sbornik*. Ed. Petr Kononoviç Menkov, Cilt 22, St. Petersburg: Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenney Straji, (1861), 41-80.

Extended Abstract

The first slavery practices in the Turkestan region were observed in the 5th-6th centuries BC. The most important source of slaves in the region was military conflicts, similar to Ancient Greek and Arab societies. After the Turks converted to Islam and adapted to sedentary life, slavery systems changed. In many Turkish-Islamic states, slaves were used in the army and in government positions. With the collapse of the Timurid Empire, the political situation in Turkestan became complicated. Sunni and Shiite sects began to compete politically in Iran and Turkistan, which were under the rule of the Timurids. The Bukhara Khanate was the most powerful state of the period in Turkestan, where the Sunni sect was widespread. The Safavid State, which adhered to the Shiite sect, wanted to seize Turkestan. The struggle between two different Islamic sects completely changed the slavery system in Turkestan. The ulema of Bukhara issued religious orders to enslave Shiites. This was also supported by the clergy of Khiva Khanate, which was established after Bukhara. Thus, the perspectives of both states towards the Shiites met at one point. The clergy of the Bukhara Khanate was at the forefront in this matter. Thus, the religious and ideological infrastructure for the enslavement of Shiites was prepared.

From the second half of the 18th century to the end of the 19th century, many Shiite slaves were found in Bukhara and Khiva. At that time, the Genghisid culture began to lose its influence in the region. In Bukhara and Khiva, systems of governance with Islamic traditions at the forefront were established. Bukhara was officially called "Emirate". This transformation in the region led to an increase in Shia slavery. Turkmen tribes were responsible for bringing Shiites as slaves to the Emirate of Bukhara and Khanate of Khiva. Turkmens played a major role in the enslavement of Shiites. The ulema of Bukhara and Khiva supported Turkmen enslavement of Shiites. Most of the slave traders were of Turkmen origin. Rulers, soldiers, merchants in the Emirate of Bukhara and Khiva Khanate bought the best Shia slaves. In the Emirate of Bukhara and Khiva Khanate, the value of Shiite slaves varied according to their gender and skills. In the case of male Shiite slaves, qualities such as strength, craftsmanship, and merchant skills determined their value. For female Shiite slaves, age, beauty, and handicraft skills were valued. In the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva, Shiite slaves were worked recklessly as free labor. The working conditions and living conditions of Shiite slaves were poor. Among the Shiite slaves, those who served the rulers or owned crafts were slightly better off.

Shia slaves in the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva had no legal rights. The situation of Shiite slaves there was often at the mercy of their masters. The Russian Empire tried to rescue Christian slaves in Bukhara and Khiva. There was no powerful state that could exert political pressure on Shia slaves. They could only be protected by Nadir Shah, the ruler of the Afshar State in the first half of the 18th century. The issue of slavery was one of the reasons the Russians gave to the world community for invading Turkestan. In 1868, the Russian Empire began its occupation of the Maverannehir region. Soon after, it also occupied the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva. With the treaty it signed with both states in 1873, it officially ended slavery in the region. The freed Shia slaves in Bukhara and Khiva returned to their homeland.